

Ratko PERIĆ

Jesmo li konačno riješili dodatak "Filioque"?

Između nekoliko značajnijih teoloških tema koje su izazivale borbu i oporbu kroz gotovo svu povijest kršćanstva, na primjer, nauka o čistištu, o Bezgrješnom začecu Marijinu, Papino prvenstvo i nezabludivost, epikleza ili zaziv Duha Svetoga nad misne darove, bes/kvasni kruh u Euharistiji, na osobit su se način velike polemike vodile do dana današnjega o latinskom dodatku *Filioque* u nicejsko-carigradsko Vjerovanje. Koncilsko Vjerovanje glasi: "Vjerujem u Duha Svetoga, Gospodina i životvorca, koji izlazi od Oca, koji se s Ocem i Sinom skupa časti i zajedno slavi, koji je govorio po prorocima."¹ A latinski umetak iz kasnijih stoljeća glasi: "Vjerujem u Duha Svetoga, Gospodina i životvorca, koji izlazi od Oca i Sina (*Filioque*), koji se s Ocem i Sinom skupa časti i zajedno slavi..."

Ova je vjerska istina o izlaženju Duha Svetoga i najteža i najdublja i o njoj su se najviše koplja lomila, jer se ne tiče samo Sina, nego i Oca, i Duha Svetoga koji izlazi od Oca i Sina ili od Oca po Sinu. I svaki put kad su se ljudske pameti propinjale da nešto dokuče od te neizmjerne tajne ili otajstva, bile bi kao kapljice u Tihom oceanu. I svaki naš pristup, ako je bio aristotelovski, a ne apostolski, skrahirao je od samoga početka, i nikada tu tajnu na ovome svijetu dosegnuti nećemo. Ali nas to ne oslobađa da ne umujemo i raspravljamo kako bi naša vjera bila *obsequium rationabile* (Rim 12,1).

Teološke rasprave o ishoduženju ili izlaženju Duha Svetoga od Oca (i Sina) na dnevnom su redu od trećega stoljeća do naših dana. Među nekim srpskim teozima to se i danas ističe i spočitava. Zahumsko-hercegovački episkop, dr. Atanasije Jevtić, izdao je nedavno i knjigu o učenju Svetih otaca,² u kojoj je sabrao svoje prethodno objavljene članke, i u kojoj polemizira, zapravo isključuje iz pravovjerja zapadnu teologiju kad se govori o *ekporeusis*-u (*εκπορευσις* - ishoduženju) Duha Svetoga od Oca i Sina. Ne možemo o tome ovdje opširnije raspravljati, ali nam se čini korisnim na to upozoriti zbog objavljenoga službenog stava Katoličke Crkve u pogledu dodatka *Filioque*, koji ovdje u prijevodu donosimo.

Tumačeći Svete oce episkop Jevtić ističe da je u vjeri i u teologiji bitna konkretna monarhija Boga Oca, koji sa sobom ima vječno i Sina i Duha Svetoga, a nije posrijedi neki "božanski princip" ili apstraktno

¹ DENZINGER-SCHÖNMETZER, 86/150.

² Usp. Episkop ATANASIJE, *Na putevima Otaca*, prva knjiga, Beograd 1991, posebno članke: "Drugi Vaseljenski Sabor", str. 161-184, "Teološko delo Svetog Vasilija Velikog između 'Istočnih' i 'Nikejsca'", str. 207-240, i "Trijadološke jeresi danas", str. 241-275.

”božanstvo”.³ On se osvrće i na sam pojam Trojstva i Trojice u zapadnoj i u istočnoj teologiji i veli kako već sama riječ na grčkom *trias* i u pravoslavnih Slavena *Trojica* ukazuje na tri Osobe, Hipostaze, Lica, ”dok latinski izraz *Trinitas*, francuski *Trinité*, ili kod nekih nepravoslavnih Slovena (napr. Hrvata) *Trojstvo* označavaju pre svega izvesno svojstvo Božanstva, pre neku karakteristiku trojstvenosti negoli realnu egzistenciju ”Triju Lica”.⁴ Valja priznati da riječ Trojica odmah kazuje ”tri Lica”, tri božanske Osobe. Ali i izraz Trojstvo u sebe otprve uključuje, i u katehezi, i u teologiji i u vjeri, trojstvenost Osoba Oca, Sina i Duha Svetoga, i ujedno jedincatost Božanstva, jedne Božanske biti ili ”suštine”, koja je jedna i vlastita Trojici. Hoćemo li prije pomisliti na jedincatost Boga, pa potom na tri Osobe kao na Zapadu, ili će nam na um pasti trojstvenost Osoba, pa onda Božanstvo, kao na Istoku, može biti prava uzajamna dopuna istočne i zapadne teologije. Srpski teolog naglašava da je u Bibliji pojam Boga vezan u prvom redu uz Oca. I kad se kaže Bog, bez dodatka Osobe, misli se na Oca. Tako i Drugi ekumenski koncil (prvi carigradski) kad kaže: Vjerujem u jednoga Boga Oca, nema tu zareza: Boga, Oca. Veliki sveti Kapadočani, Bazilije i dva Grgura, i za njima sv. Grgur Palama naglašavaju da je Bog kao Otac nešto neusporedivo veće i značajnije nego Bog kao Tvorac, ”i u tome je sva trajna hrišćanskoga Boga kao Ličnosti, kao Svete Trojice, u kojoj je Bog Otac *lični* princip i uzrok i izvor Božanstva”.⁵ Teolog Jevtić piše da je učenje o ”Filioque” teološki pogibeljno, jer previše naglašava božansku bit, narav, jer iz nje, kao zajedničke Ocu i Sinu, proizlazi Duh Sveti. Takvo bi shvaćanje bilo nepomirljivo s učenjem kapadocijskih i carigradskih Otaca, pa čak, veli on, tu ništa ne pomažu ni sva objašnjenja Lionskog i Florentinskog koncila o ishodu Duha ”od Oca i Sina, ali kao od jednog principa” (”*ex utroque... tanquam ab uno principio*”).⁶ Dapače, pravoslavni će teolog biti posve kategoričan u tvrđenju: ”Po pravoslavnom bogoslovskom osećanju i saznanju *Filioque* kao trinitarna doktrina nalazi se sasvim izvan okvira kapadokijske Trijadologije, prihvaćene i potvrđene Drugim vasiljenskim saborom i njegovim saborno-katoličanskim Simvolom vere.”⁷ Zato nam se učinilo uputnim i potrebnim prevesti i predočiti našoj teološkoj javnosti službeni tekst Papinskoga vijeća za jedinstvo kršćana, objavljen još 1995. godine, tekst koji je sada autentično i autoritativno katoličko tumačenje i učenje u tome pogledu.

Možda je nedostatak ovog tumačenja samo u tome što nije rađeno zajednički, s pravoslavnim teolozima, odnosno s komisijom Pravoslavne Crkve. Bilo je, međutim, u prijašnjim zajedničkim dokumentima doticajna i ove tematike.⁸ Ali da se ovo i ovako autoritativno donosi samo s katoličke strane, znak je da ni ekumenski razgovor nije uznapredovao kako se željelo i da katolička strana čvrsto stoji na svojim pozicijama, iako smatra da ovo pridonosi ekumenskom dijalogu.

3 Usp. *ondje* str. 244.

4 *Ondje*, u bilješci, str. 248.

5 *Ondje*, str. 252.

6 *Ondje*, str. 263.

7 *Ondje*, str. 265.

8 Usp. članak ”Filioque nije zapreka”, u knjizi *Ekumenske nade i tjeskobe*, Mostar 1993, str. 265-267.

Evo autoritativnoga teksta Papinskoga vijeća za jedinstvo kršćana, koji je objavljen na četiri jezika, francuskom, grčkom, engleskom i ruskom u izdanju istoga Vijeća u Vatikanu 1996. godine.

Grčka i latinska predaja o izlaženju Duha Svetoga

Sveti Otac u svojoj homiliji 29. lipnja 1995. u bazilici sv. Petra, u nazočnosti ekumenskog patrijarha Bartolomeja I., izrazio je želju da se objasni "tradicionalna nauka o Filioque-u, nazočna u liturgijskoj verziji latinskoga Creda, kako bi se osvijetlio njezin potpuni sklad s onim što Carigradski ekumenski koncil 381. ispovijeda u svom simbolu: Otac kao vrelo cijeloga Trojstva, jedini izvor i Sina i Duha Svetoga".

Objašnjenje, koje je zatraženo i koje ovdje donosimo, pripremila je Papinsko vijeće za jedinstvo kršćana. Ono kani pridonijeti dijalogu koji vodi Međunarodna komisija između Rimokatoličke Crkve i Pravoslavne Crkve. Ovaj je tekst, potpisan trima zvjezdicama, objavio 13. rujna 1995. "L'Osservatore Romano".

U prvom izvješću o "Otajstvu Crkve i Euharistije u svjetlu tajne Svetoga Trojstva" Međunarodna mješovita komisija za teološki dijalog između Rimske Katoličke Crkve i Pravoslavne Crkve, jednodušno odobrenom u Münchenu 6. srpnja 1982. bila je spomenula vjekovnu poteškoću među dvjema Crkvama s obzirom na vječno izvorište Duha Svetoga. Budući da još nije mogla obrađivati tu temu za sebe u prvoj etapi dijaloga, Komisija je izjavila: "Ne kaneći riješiti poteškoće između Istoka i Zapada s obzirom na odnos između Sina i Duha, možemo već sada zajedno reći da nam se ovaj Duh koji izlazi od Oca (Iv 15, 26) kao jedinog izvora u Trojstvu, i koji je postao Duh našega sinovstva (Rim 8, 15), jer je on također Duh Sina (Gal 4, 6), daje posebno u Euharistiji od toga Sina na kojem počiva u vremenu i u vječnosti (Iv 1,32)." (TAJNIŠTVO ZA JEDINSTVO KRŠĆANA, *Service d'Information*, br. 49, str. 116, I, 6 - vidi hrvatski prijevod u knjizi: *Ekumenske nade i tjeskobe*, Cnak, Mostar 1993, str. 274).

Katolička Crkva priznaje ekumensku koncilsku, normativnu i neopozivu vrijednost, kao izraz jedine zajedničke vjere Crkve i svih kršćana, simbola koji je na grčkom ispovjeđen u Carigradu 381. na Drugom ekumenskom koncilu. Nikakva ispovijed vjere, vlastita nekoj posebnoj liturgijskoj predaji, ne može proturječiti ovom izrazu vjere koju naučava i ispovijeda nepodijeljena Crkva.

Ovaj simbol na temelju Iv 15,26 ispovijeda da Duh "τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον" ("koji od Oca izlazi"). Samo je Otac počelo bez počela (ἀρχὴ ἄναρχος) dviju drugih trojstvenih osoba, jedino vrelo (πηγή) i Sina i Duha Svetoga. Duh Sveti izlazi dakle samo iz Oca (ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς) izvorno, vlastito i neposredno.¹

1 Ovo su pojmovi koje upotrebljava sv. Toma Akvinski u *Summa theologiae* Ia, q. 36, a. 3, 1um et 2um.

Grčki oci i sav kršćanski Istok govore s tim u vezi o "monarhiji Oca", a zapadna predaja ispovijeda također, slijedeći sv. Augustina, da Duh Sveti izlazi od Oca "principaliter", tj. kao počela (*De Trinitate*, XV, 25,47; *P.L.* 42, 1094-1095). U tom smislu, dakle, obje predaje priznaju da "monarhija Oca" uključuje da je Otac jedini trojstveni Uzrok (*Αίτία*) ili počelo (*principium*) Sina i Duha Svetoga.

Ovaj izvor Duha Svetoga samo od Oca kao počela svega Trojstva nazvan je *ἐκπόρευσις* u grčkoj predaji, slijedeći oce Kapadočane. Naime sv. Grgur Nazijanski, teolog, označuje odnos izvora Duha od Oca vlastitim pojmom *ἐκπόρευσις* koji on razlikuje od izlaženja (*τὸ προῖέναι*) koje Duh ima zajedno sa Sinom: "Duh je doista Duh koji izlazi (*προῖόν*) od Oca, ne po sinovstvu, jer to nije rađanjem, nego *ἐκπόρευσις*-om (*Sermo* 39, 12; *Sources chrétiennes*, 358, str. 175). Čak ako se dogodi da sv. Ćiril Aleksandrijski katkada upotrijebi riječ *ἐκπορεύεσθαι* u odnosu na izvor Sina od Oca, on to nikada ne upotrebljava za odnos Duha prema Sinu (usp. *Commentarius in s. Joannem*, X, 2: *P.G.* 74, 910D; *Ep.* 55: *P.G.* 77, 316D, među ostalima). Čak i kod sv. Ćirila pojam *εκπορευσις* za razliku od pojma "izlaziti" (*προιεναι*) može označiti samo izvorni odnos prema počelu bez počela Trojstva: Ocu.

S toga razloga pravoslavni Istok uvijek je odbijao formulu *τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορευόμενον*, a Katolička je Crkva odbijala da se doda *καὶ τοῦ Υἱοῦ* (i Sinu) formuli *ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον* (koji izlazi od Oca) u grčkom tekstu nicejsko-carigradskog simbola, čak i u svojoj latinskoj liturgijskoj upotrebi.

Pravoslavni Istok ne odbija ipak sav vječni odnos između Sina i Duha Svetoga u svome izvoru od Oca. Sveti Grgur Nazijanski, veliki svjedok naših dviju predaja, točno objašnjava protiv Macedonija koji je pitao: "Što dakle nedostaje Duhu da bude Sin, jer kad mu ne bi ništa nedostajalo, bio bi Sin?" - Mi kažemo da mu ništa ne nedostaje, jer Bogu ništa ne nedostaje, ali to je razlika u očitovanju, ako mogu reći, ili u odnosu između njih (*τῆς πρὸς ἄλληλα σχέσεως διάφορον*) što čini također razliku u onom njihovu nazivu" (*Sermo* 31,9; *Sources chrétiennes*, 250, str. 290-292).

Ipak, pravoslavni Istok sretno izražava ovaj odnos formulom *δια τοῦ Υἱοῦ ἐκπορευόμενον* (koji izlazi od Oca po Sinu ili preko Sina). Već je sv. Bazilije govorio o Duhu Svetom: "Po Sinu (*διὰ τοῦ Υἱοῦ*), koji je jedan, on se veže uz Oca, koji je jedan, i dopunja po sebi samome blaženo Trojstvo dostojno svake hvale" (*De Spiritu Sancto*, XVIII, 45; *Sources chrétiennes*, 17bis, str. 408). Sv. Maksim Ispovjedalac kaže: "Po naravi (*φύσει*) Duh Sveti u svojoj biti (*κατ'οὐσίαν*) bitno (*οὐσιοδῶς*) izlazi (*ἐκπορευόμενον*) od Oca po Sinu rodenome (*δι' Υἱοῦ γεννηθέντος*)" (*Quaestiones ad Thalassium*, LXIII: *P.G.* 90, 672C). To se nalazi kod sv. Ivana Damašćanskog: "(ὁ Πατήρ) ἀεὶ ἦν, ἔχων ἐξ ἑαυτοῦ τὸν αὐτοῦ λόγον, καὶ διὰ τοῦ λόγου αὐτοῦ ἐξ ἑαυτοῦ τὸ Πνεῦμα αὐτοῦ ἐκπορευόμενον", što znači: "Ja velim da Bog jest uvijek Otac, jer on uvijek ima svoju Riječ koja izlazi od njega, i ima, po svojoj Riječi, svoga Duha koji izlazi iz njega" (*Dialogus contra Manichaeos* 5: *P.G.* 94, 1512B. izd. B. Kotter, Berlin 1981, str. 354; usp. također *P.G.* 94, 848-849A). Ovaj vid trojstenog otajstva bio je ispovijedan

prije VII. ekumenskog koncila, koji je u Niceji 787. godine sazvao carigradski patrijarh sv. Tarazije, koji također razvija simbol: "τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ κύριον καὶ ζωοποιόν, τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐκπορευόμενον" (MANSI, XII, 1122D).

Ova doktrinalna cjelina svjedoči o takvoj temeljnoj trojstvenoj vjeri koju su zajedno ispovijedali Istok i Zapad u otačko doba. To je temelj koji treba služiti za nastavak sadašnjega teološkog dijaloga između katolika i pravoslavaca.

Nauku o *Filioque*-u Crkva treba razumjeti i izložiti tako da se ona ne može činiti da proturječi monarhiji Oca niti činjenici da je on jedini izvor (*ἀρχή, αἰτία*) *ekporeusis*-a (ishođenja) Duha. U stvari *Filioque* se smješta u teološki i jezični kontekst različit od tvrdnje o jedinoj monarhiji Oca, jedinom izvoru Sina i Duha. Protiv arijanizma, koji je još bio zarazan (virulentan) na Zapadu, bilo je određeno da se istakne činjenica da je Duh Sveti iste božanske naravi kao Sin, a da se ne stavlja u pitanje jedina monarhija Oca.

Ovdje izlažemo autentičan doktrinalni smisao *Filioque*-a na temelju trojstvene vjere simbola koji je ispovjedio Drugi carigradski ekumenski koncil. Iznosimo to autoritativno tumačenje, posve svjesni neadekvatnosti ljudskog jezika da izreče neizrecivo otajstvo Presvetog Trojstva, jednoga Boga, koji nadilazi naše riječi i naše misli.

* * *

Katolička Crkva tumači *Filioque* u odnosu na koncilsku i ekumensku, normativnu i neopozivu vrijednost ispovijesti vjere o vječnom izvoru Duha Svetoga kako ga je 381. godine definirao Carigradski ekumenski koncil u svome simbolu. Ovaj je simbol bio poznat i primljen u Rimu tek prigodom Kalcedonskoga ekumenskog koncila 451. godine. U međuvremenu, na temelju prethodne latinske teološke predaje, zapadni crkveni oci, kao što su sv. Hilarije, sv. Ambrozije, sv. Augustin i sv. Leon Veliki ispovijedali su da Duh Sveti izlazi (*procedit*) vječno od Oca i Sina.²

Kao što je latinska Biblija (Vulgata i prethodni latinski prijevodi) bila prevela *Iv* 15,26 (*παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται*) sa "koji izlazi od Oca", Latini su preveli *ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον* iz nicejsko-carigradskog simbola sa "koji izlazi od Oca" (MANSI VII, 112B). Tako se nehotično

2 Tertulijan je prvi postavio temelje trojstvene teologije u latinskoj predaji na temelju bitnog priopćenja Oca Sinu i po Sinu Duhu Svetomu: "Krist kaže o Duhu: 'On će od mojeg uzimati' (*Iv* 16,14) kao on od Oca. Tako veza Oca u Sinu i Sina u Branitelju čini Trojicu da su međusobno povezani (koherentni) jedan s drugim. Oni koji su jedno (*unum*), ne jedan (*unus*) snagom jedinstva biti a ne brojčane jedinstvenosti" (*Adversus Praxean*, XXV,1-2). Ovo priopćavanje božanske istobiti po trojstvenom redu on izražava glagolom "procedere" (*ondje*, VII, 6). Ova se ista teologija nalazi kod sv. Hilarija iz Poitiersa koji kaže Ocu: "Da zadobijem tvoga Duha koji izlazi od tebe po tvome jedinoj Sinu" (*De Trinitate*, XII: P. L. 10, 471). Naglašavamo: "Ako se vjeruje da ima razlike između uzimati od Sina (*Iv* 16,15) i izlaziti (*procedere*) od Oca (*Iv* 15, 26), sigurno je da je jedna te ista stvar uzimati od Sina i uzimati od Oca" (*De Trinitate*, VIII, 20: P. L. 10, 251A). U tom smislu priopćavanja božanstva po izlaženju sv. Ambrozije Milanski prvi formulira *Filioque*: "Duh Sveti, kad izlazi (*procedit*) od Oca i Sina ne dijeli se od Oca, ne dijeli se od Sina" (*De Spiritu Sancto* I, 11, 120: P. L. 16, 733A = 762D). Razvijajući teologiju *Filioque*-a, sv. Augustin nastojat će očuvati monarhiju Oca u krilu istobitnog zajedništva Trojstva: "Duh Sveti izlazi od Oca kao počela (*principaliter*), a nevremenitim darom Sina zajedno (*communiter*) od Oca i Sina" (*De Trinitate* XV, 25,47: P.L. 42, 1095); SV. LEON (*Sermo* LXXV, 3: P.L. 54, 402; *Sermo* LXXVI, 2: *ibid.* 404).

stvorila pogrešna izjednačenost s obzirom na vječni izvor Duha između istočne teologije *ekporeusis*-a (ishođenje) i latinske teologije *processio* (izlaženje).

Grčki *ἐκπόρευσις* ne znači drugo doli odnos izvora samo prema Ocu kao počelu bez počela Trojstva. Nasuprot, latinska *processio* jest uobičajniji pojam koji označuje priopćavanje istobitna božanstva Oca Sinu i Oca po i sa Sinom Duhu Svetomu.³ Ispovijedajući da Duh Sveti "izlazi od Oca", Latini nisu dakle mogli nego pretpostaviti uključni *Filioque* koji bi se kasnije eksplicirao u njihovoj liturgijskoj verziji simbola.

Filioque je bio priznavan na Zapadu od početka 5. stoljeća u simbolu *Quicumque* (ili "Atanazijevu": DS 75), zatim u toledskim saborima u vizigotskoj Španjolskoj između 589. i 693. (DS 470.485.490.527.568), da potvrdi trojstvenu istobitnost. Ako se ovi sabori nisu možda ucijepili u nicejsko-carigradski simbol, on se sigurno nalazi od svršetka 7. stoljeća, kao što svjedoče akti koncila održanog u Akvileji-Friuliju 796. godine (MANSI XIII, 836D i slj.) i onog u Aix-la Chapelle 809. (MANSI XIV, 17). U 11. stoljeću, uostalom, u nazočnosti Karla Velikoga, papa Leon III. brižljivo čuvajući jedinstvo Istoka u ispovijesti vjere, odupro se tom razvoju Simbola koji se bio spontano raširio na Zapadu spasavajući istinu koja je uključivala *Filioque*. Rim ga je dopustio u latinskoj liturgijskoj verziji tek 1014. godine.

Slična se teologija razvijala u patrističko doba u Aleksandriji počevši sa sv. Atanazijem. Kao i u latinskoj predaji, ona se izražavala najuobičajnijim pojmom izlaženja (*προϊέναι*) označujući priopćenje božanstva Duhu Svetom od Oca i Sina u njihovu istobitnu zajedništvo: "Duh izlazi (*προεῖσι*) od Oca i Sina; očito, on je božanske biti, izlazeći (*προϊόν*) bitno (*οὐσιωδῶς*) u njoj i od nje" (sv. ĆIRIL ALEKSANDRIJSKI, *Thesaurus*: P.G. 75, 585A).⁴

U 7. stoljeću Bizantinci su bili zaprepašteni Papinom ispoviješću vjere koja nosi *Filioque* s obzirom na izlaženje Duha Svetoga, izlaženje koje su oni netočno prevodili *ἐκπόρευσις*. Sv. Maksim Ispovjedalac pisao je u Rim pismo koje uklapa zajedno oba pristupa - kapadocijski i latinsko-aleksandrijski - o vječnom izvoru Duha: samo je Otac počelo bez počela

3 Tertulijan prvi upotrebljava glagol *procedere* u smislu koji je zajednički Riječi i Duhu ukoliko oni uzimaju božanstvo od Oca: "Riječ nije bila izrečena iz nečega pusta i prazna, i ne nedostaje bit onome koji je izišao (*processit*) od takve (božanske) biti i koji je stvorio toliko (stvorenih) biti" (*Adversus Praxean*, VII, 6). Sv. Augustin, slijedeći sv. Ambrozija, preuzima taj uobičajniji pojam izlaženja: "Sve što izlazi nije rođeno, premda što je rođeno, izlazi" (*Contra Maximinum*, II, 14, 1: P.L. 42, 770). Mnogo kasnije sv. Toma Akvinski primjećuje: "božanska je narav priopćena u svakom izlaženju koje nije *ad extra*" (*Summa theologica*, Ia, q. 27, a. 3, 2um). Po njemu, kao i prema svojoj latinskoj teologiji koja se služila pojmom "izlaženja" za Sina kao i za Duha, "rađanje je izlaženje koje božansku osobu stavlja u posjedovanje božanske naravi" (*ibid.* Ia, q. 43, a. 2, c) jer "iz sve vječnosti Sin izlazi da bude Bog" (*ibid.*) Na isti način on tvrdi da "po svom izlaženju Duh Sveti uzima narav Oca kao i Sin" (*ibid.* Ia, q. 35, a. 2, c). "Od riječi koje se odnose na bilo koji izvor, najopćenitija je izlaženje. Mi to upotrebljavamo da naznačimo bilo koji izvor; kažemo, na primjer, da crta izlazi iz točke, da zrak izlazi iz sunca, rijeka iz svog izvora, i tako u svim vrstama drugih slučajeva. Budući da dopuštamo jednu ili drugu riječ od tih riječi koje podsjećaju na izvor, možemo stoga zaključiti da Duh Sveti izlazi od Sina" (*ibid.* Ia, q. 36, a. 2, c).

4 Sv. Ćiril ovdje donosi svjedočanstvo o trojstvenoj nauci zajedničkoj cijeloj aleksandrijskoj školi od sv. Atanazija, koji je pisao: "Upravo kao što Sin kaže: 'Sve što Otac ima moje je' (Iv 16,15), isto ćemo tako naći da je, po Sinu, sve također u Duhu." (*Ad Serapium*, III, 1, 33: P.G. 26, 625B). Sv. Epifanije iz Salamane (*Ancoratus*, VIII: P.G. 43, 29C) i Didim Slijepi (*De Spiritu Sancto*, CLIII: P.G. 34, 1064A) povezuju Oca i Sina istim prijedlogom (iz) u priopćenju istobitna božanstva Duhu Svetom.

(na grčkom: αἰτία) Sina i Duha; Otac i Sin jesu istobitni izvor izlaženja (τὸ προῖέναι) istoga Duha. "O izlaženju su oni (Rimljani) donijeli svjedočanstvo latinskih otaca, dapače, sv. Ćirila Aleksandrijskoga u svetom proučavanju koje su učinili o Ivanovu Evanđelju. Počevši od ovih, oni su pokazali da oni sami ne čine od Sina Uzrok (Αἰτία) Duha - oni naime znaju da je Otac jedini Uzrok Sina i Duha, jednoga po rađanju, i drugoga po *ekporousis-u* - ali oni su protumačili da ovaj proizlazi (προῖέναι) po Sinu i pokazali su također jedinstvo i nepromjenljivost biti" (*Ad Marinum Cyprensem*: P.G. 91, 136A-B).

To da prema latinskoj i aleksandrijskoj teologiji Duh Sveti izlazi (προεῖσι) od Oca i Sina u njihovu istobitnu zajedništvu, ne znači da božanska bit ili prabit izlazi u njemu nego da mu je ona priopćena od Oca i od Sina koji je imaju zajedno. Ova je točka dogmatski isповjeđena 1215. godine na Četvrtom lateranskom koncilu: "Bit ne rađa, nije rođena, ne izlazi, nego Otac rađa, Sin je rođen, Duh Sveti izlazi: tako da su razlike u osobama, a jedinstvo u naravi. Iako je, dakle, "drugi (*alius*) Otac, drugi Sin, drugi Duh Sveti, to nije nešto drugo (*aliud*): nego ono što Otac jest Sin jest i Duh je Sveti sasvim isto; tako, po pravovjernoj i katoličkoj vjeri mi vjerujemo da su oni istobitni. Jer Otac vječno rađajući Sina, dao mu je bit... Očito je da je rađajući Sin uzeo bit Oca a da ona nije ni na koji način bila umanjena. Tako Otac, Sin i Duh Sveti, koji izlazi od njih obojice jesu jedna zbiljnost" (DS 804-805).

Drugi lionski koncil 1274. godine ispovjedio je da "Duh Sveti izlazi vječno od Oca i Sina, ne kao od dvaju počela nego kao od jednoga počela (*tamquam ex uno principio*)" (DS 850). Jasno je u svjetlu Lateranskoga koncila, koji je prethodio Drugom lionskom koncilu, da nije božanska bit ona koja može biti "jedino načelo" izlaženja Duha Svetoga. *Katekizam Katoličke Crkve* u br. 248. tumači tu formulu na sljedeći način: "Vječni red božanskih osoba u njihovu istobitnom zajedništvu uključuje da je Otac prvi izvor Duha utoliko ukoliko je 'počelo bez počela' (DS 1331), ali također da je, ukoliko je Otac Jedinorođenog Sina, sa Sinom 'jedinstveno počelo iz kojeg izlazi Duh Sveti'" (Drugi lionski koncil: DS 850).

Katolička Crkva shvaća da "istočna predaja ističe u prvom redu da je Otac prvotan izvor Duha. Ispovijedajući da Duh 'izlazi od Oca' (ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον)": (usp. Iv 15, 26), ona tvrdi da Duh izlazi od Oca po Sinu. "Zapadna predaja, govoreći da Duh izlazi od Oca i Sina (*Filioque*), ističe u prvom redu istobitnost zajedništva između Oca i Sina... To opravdano dopunjava, ako se ne zaoštri, ne dokida istovjetnost vjere u stvarnost istog otajstva što ga Crkva ispovijeda" (KKC, 248). Svjesna toga Katolička je Crkva odbijala da se doda *καὶ τοῦ Υἱοῦ* formuli ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον nicejsko-carigradskog simbola u Crkvama, čak latinskog obreda, koje su ga upotrebljavale na grčkom: liturgijska upotreba toga izvornog teksta ostaje uvijek opravdana u Katoličkoj Crkvi.

Ako se ispravno shvati, *Filioque* latinske predaje ne smije voditi podređenosti Duha u Trojstvu. Čak ako katolička nauka tvrdi da Duh Sveti izlazi od Oca i Sina u priopćavanju njihova istobitna božanstva, unatoč tome priznaje stvarnost prvotnog odnosa koji Duh Sveti zadržava

va kao osoba s Ocem, odnosa koji grčki oci izražavaju pojmom *ἐκπόρευσις*.⁵

Isto tako, čak ako je u trojstvenom redu Duh Sveti posljedičan odnosu između Oca i Sina, jer izlazi od Oca ukoliko je on Otac Jedinorođenog Sina,⁶ taj sami odnos između Oca i Sina u Duhu doseže svoje trojstveno savršenstvo. Upravo kao što je Otac označen kao Otac po Sinu kojega rađa, tako isto Duh koji izlazi od Oca, označuje ga na trojstven način u svome odnosu prema Sinu i obilježuje na trojstven način Sina u svom odnosu na Oca: u punini trojstvenog otajstva oni su Otac i Sin u Duhu Svetom.⁷

Otac rađa Sina samo nadišući (*προβάλλειν* na grčkom) po njemu Duha Svetoga i Sin je samo rođen po Ocu ukoliko nadisanje (*προβολή* na grčkom) ide po njemu. Otac je Otac Jedinorođenom Sinu samo po tom što je za njega i po njemu izvor Duha Svetoga.⁸

Duh ne prethodi Sinu, jer Sin označuje Oca kao Oca iz kojeg izlazi Duh, ono što čini trojstveni red.⁹ Ali nadisanje Duha od Oca čini se po i preko (na grčkom *δια* ima dva značenja) rađanja Sina kojemu to daje trojstven značaj. U tom smislu sv. Ivan Damašćanin kaže: "Duh Sveti jest bitna moć koja je promatrana u svojoj vlastitoj različitoj osobi, koja ishodi od Oca i počiva na Riječi" (*De fide orthodoxa*, I, 7: P.G. 94, 805B, izd. B. Kotter, Berlin 1973, str. 16; *Dialogus contra Manichaeos* 5: P.G. 94, 1512B, izd. B. Kotter, Berlin 1981, str. 354).¹⁰

Kakav je trojstveni značaj koji osoba Duha Svetoga pridonosi samom odnosu između Oca i Sina? Posrijedi je izvorna uloga duha u ekonomiji po odnosu na poslanje i na djelo Sina. Otac je ljubav u svom izvoru (usp. 2 *Kor* 13,13; 1 *Iv* 4, 8.16), Sin je "Sin ljubavi njegove" (*Kol* 1, 14). Tako je predaja, koja seže do sv. Augustina, vidjela "ljubav Božju razlivenu u srcima našim po Duhu Svetom" (*Rim* 5,5), ljubav kao vječni Dar Oca njegovu "ljubljenome Sinu" (*Mk* 1,11; 9,7; *Lk* 20,13; *Ef* 1,6).¹¹

5 "Dva odnosa Sina prema Ocu i Duhu Svetog prema Ocu obvezuju nas da oba odnosa smjestimo u Oca, jedan se tiče Sina a drugi Duha Svetoga" (Sv. TOMA AKVINSKI, *Summa theologica*, Ia, q. 32, a. 2, c.)

6 Usp. *Katekizam Katoličke Crkve*, br. 248.

7 Sv. Grgur Nazijanski kaže da je "Duh srednji pojam, sredina (*μεσον*) između Nerođenog i Rodenog" (*Sermo* 31, 8; *Sources chretiennes* 250, str. 290). Usp. također u tomističkoj perspektivi, G. LEBLOND, "Stajalište o ishodu Duha Svetoga", u: *Revue Thomiste*, LXXXVI, t. 78, 1978, str. 293-302.

8 Sv. Ćiril Aleksandrijski kaže da "Duh Sveti teče iz Oca u Sina (*ἐν τῷ Υἱῷ*)" (*Thesaurus*, XXXIV: P.G. 75, 577A).

9 Sv. Grgur Niški piše: "Za Duha se Svetoga kaže da je od Oca i posvjedočeno je da je od Sina: 'A nema li tko, veli sv. Pavao, Duha Kristova, nije više njegov' (*Rim* 8,9). Dakle Duh, koji je Božji (Očev), jest također Duh Kristov. Uostalom, Sin za kojega se kaže da je od Oca, ne kaže se da je od Duha: posljedica odnosa ne može se okrenuti" (Odlomak *In orationem dominicam*, navedeno u sv. Ivanu Damašćaninu: P.G. 46, 1109BC). A sv. Maksim potvrđuje na isti način trojstveni red kad piše: "Isto kao što je Misao (Otac) počelo Riječi, tako je on također počelo Duha po Riječi. I isto tako kao što se ne može reći da je Riječ od glasa (Daha), tako se ne može reći da Riječ jest Duh" (*Quaestiones et dubia*: P.G. 90, 813B).

10 Sv. Toma Akvinski, koji je poznao djelo *De fide orthodoxa*, ne vidi suprotnost između *Filioque*-a i ovog izraza sv. Ivana Damašćanina: "Reći da Duh Sveti počiva ili stanuje u Sinu ne isključuje da on iz njega izlazi; jer se također kaže da Sin stanuje u Ocu, iako on izlazi od Oca" (*Summa theologica*, Ia, q. 36, a. 2, 4um).

11 Sv. Toma Akvinski piše nakon Augustina: "Ako se za Duha Svetoga kaže da počiva na Sinu, to je kao kad se kaže da ljubav onoga koji ljubi počiva na ljubljenome" (*Summa theologica*, Ia, q. 36, a. 2, 4um). Ovu je nauku o Duhu Svetom kao ljubavi skladno preuzeo sv. Grgur Palama u grčku teologiju *ἐκπόρευσις*-a (ishodenja) samo od Oca: "Duh najuzvišenije Riječi jest poput neizrecive ljubavi Oca za tu Riječ neizrecivo rođenu. Ljubav koja tu samu Riječ i Sina ljubljenoga Očeva podržava

Božanska ljubav, koja ima svoj izvor u Ocu, počiva na "Sinu, ljubavi njegovoj", da istobitno postoji po njemu u osobi Duha, Dara ljubavi. To znači da, po ljubavi, Duh Sveti usmjeruje sav Isusov život prema Ocu u ispunjenju njegove volje. Otac šalje svoga Sina (*Gal 4,4*) kad ga Marija začine djelovanjem Duha Svetoga (usp. *Lk 1,35*). Duh Sveti očituje Isusa kao Očeva Sina počivajući na njemu u krštenju (usp. *Lk 3,21-22; Iv 1,33*). On vodi Isusa u pustinju (usp. *Mk 1,12*). Isus se vraća, "pun Duha Svetoga" (*Lk 4,1*). Zatim počinje svoje služenje "u snazi Duha" (*Lk 4,14*). On je ispunjen radošću u Duhu, blagoslivljajući Oca zbog njegove milosne volje (usp. *Lk 10,21*). On izabire svoje apostole "po Duhu Svetom" (*Dj 1,2*). On đavle izbacuje pomoću Duha Božjega (*Mt 12,28*). Ocu se prikazuje "po Duhu vječnom" (*Heb 9,14*). Na križu "predaje Duh svoj" u ruke Očeve (*Lk 23,46*). U Duhu je sišao k mrtvima (usp. *1 Pet 3,19*), i po Duhu je bio uskrišen od mrtvih (usp. *Rim 8,11*) i "postavljen Sinom Božjim u snazi njegovoj" (*Rim 1,4*).¹² Ova uloga Duha u najunutarnijoj ljudskoj egzistenciji Božjega Sina učinila je da čovjek potječe iz vječnog trojstvenog odnosa po kojem Duh, u svom otajstvu kao Daru Ljubavi, označuje odnos između Oca, kao izvora ljubavi, i njegova ljubljenoga Sina.

Izvorni značaj osobe Duha kao vječnog Dara Očeve ljubavi za njegova ljubljenoga Sina u njegovu poslanju jest onaj koji dovodi ljudska bića u Kristov sinovski odnos prema njegovu Ocu, jer taj odnos nalazi samo u njemu svoj trojstveni značaj: "Bog je poslao u srca naša Duha Sina svoga koji kliče *Abba! Oče!*" (*Gal 4,6*). U otajstvu spasenja i u životu Crkve Duh čini dakle mnogo više nego što produžuje djelo Sinovo. Ustvari, što je god Krist ustanovio - Objavu, Crkvu, sakramente, apostolsko služenje i njezino učiteljstvo - zahtijeva stalan zaziv (*ἐπίκλησις*) Duha Svetog i njegovu akciju (*ἐνέργεια*) tako da se ljubav koja "nikad ne prestaje" (*1 Kor 13,8*) može očitovati u zajedništvu svetih u životu Presvetoga Trojstva.

(*χρηται*) s Ocem: ali utoliko ukoliko on, Sin, ima Duha koji s njim proizlazi (*συνπροσλθόντα*) od Oca i počiva sunaravno na njemu" (*Capita physica*, XXXVI: P.G. 150, 1144D-1145A).

¹² Usp. IVAN PAVAO II, enciklika *Dominum et Vivificantem*, 18-24: AAS, LXXVIII, 1986, 826-831. Usp. također *Katekizam Katoličke Crkve*, 438.689.690.695.727.